

Ilja Srubar

Mannheim diskurzuselemzése

Németországban a jelenlegi szociológiai vitában a tudásszociológia reneszánszát éli. Mindenekelőtt az Alfred Schützre, a szimbolikus interakcionizmusra, Berger és Luckmann szociális konstruktivizmusára visszanyúló interpretatív kiindulópontok továbbfejlődésében új irányzatok sora keletkezik. Ezek az irányzatok hermeneutikai, illetőleg diskurzusanalitikai tudásszociológiaként szereznek maguknak elismerést, és a tudásszociológiai elemzés számára megfelelő módszertani javaslatokat is előterjesztenek (KNOBLAUCH 2005; HITZLER–REICHERTZ–SCHROER 1999). E publikációk legtöbbszörben – talán Bohnsack munkáinak (BOHNSACK 1997) kivételével – kötelességszerűen utalnak Mannheimre mint a diszciplína alapítójára, akinek az érdeme a gondolkodás szociális léttel való összekötöttségének kimutatásában áll, ámde nem bocsátkoznak az elméleti koncepció, a metodológiai eljárás és a materiális tanulmányok tárgyalásába, amelyek háttérén Mannheim ezt bizonyította. Sőt, néhány kommentátor olykor azt is kétségbe vonja, hogy Mannheim a mai értelemben egyáltalán használható tudásszociológiai módszerrel rendelkezett (FLECK 2000).

Nos, a következőkben ez utóbbi kérdésnek szeretnék utána járni, vagyis annak, hogy tudásszociológiai periódusában Mannheim implicit vagy explicit módon milyen eljárást alkalmazott, és hogy ezek vajon megfelelnek-e a tudásszociológiai metodológia követelményei mai értelmezésének. Ahhoz, hogy ezt megválaszoljuk, első lépésben szeretném röviden a jelenlegi kiinduló feltevéseket megvilágítani, melyek keretében megfogalmazzák ezeket a követelményeket.

A tudásszociológiai, valamint kultúratudományi elemzés jelenleg leggyakrabban említett koncepcióját a „diskurzuselemzés” képviseli. E fogalom mögött kétségtelesen eltérő eljárások különmemű sokasága rejtőzik, melyek tárgyalásába itt részletekbe menően nem lehet belebocsátkozni. Céljaink szempontjából elegendő kell legyen, ha – Reiner Kellerrel (KELLER 2005) – a diskurzuselemzés két fő típusát különböztetjük meg, melyek irányultsága a diskurzus mindenkori definíciójától függ. Az egyik típus a diskurzus mint hatalmi diskurzus foucault-i megértését követi, a másik – Habermas többé vagy kevésbé kötetlen alapul vételével – a diskurzusokat szociális-nyelvi interakciók szövegszerű, megértésre orientált rendszereként fogja fel. Habár mindkét elképzelés abból indul ki, hogy a diskurzusok bármilyen természetű hatalmat is gyakoroljanak a szociális valóság struktúrálását illetően, közöttük azonban mégis szignifikáns különbségek állnak fenn, amelyek fontos szerepet játszanak a mi kontextusunkban is.

Nos, amikor ezeket a különbségeket tömören bemutatom, úgy eljárásomban nem műimmanens rekonstrukcióról van szó, hanem olyan tudásszociológiai – azaz végső soron interpretatív, illetőleg hermeneutikai – elvek kiemeléséről, melyek alapján a diskurzuselemzés mindkét típusa közelít tárgyhöz, a diskurzushoz.

Foucault diskurzuson autonóm szociális mechanizmust ért, amely a szubjektumok akarásától független folyamatként megy végbe (FOUCAULT 1997). A diskurzusok e fajtáját a következő ismertető jegyek karakterizálják: (1) A diskurzusok autonómak, azaz hatalmat és kényszert gyakorolnak az emberekkel és dolgokkal szemben; feloldják a szubjektumok autonómiáját azzal, hogy a szubjektumokat csak mint a diskurzus konstruktumait hagyják létrejönni. Ezért a diskurzusok az immanens definíciós hatalomért folyó konkurenciaharc tárgyai. Ez a konkurenciaharc a diszkurzív hatalomgyakorlás része. (2) A diskurzusok szelektív mechanizmusok. Határokat vonnak a megengedett és a meg nem engedett között s így fokozzák definíciós hatalmuk attraktivitását a diskurzusba bevont cselekvők számára. (3) Nem redukálhatók szövegekre és jelekre, azaz nem birtokolnak előzetesen kiolvasható rendet, hanem diszkontinuus gyakorlatok és események sokaságából állnak. Ennélfogva nem az emberek szövetségesei az igazság keresésében. (4) Hermeneutikailag tekintve ez azt jelenti, hogy a diskurzusok mindig többek annál, mint amit mondanak.

Foucault életművének különböző periódusaiban e képződmények vizsgálata céljából különféle eljárásokat javasol. Ennek során Foucault-t az az elve vezérli, hogy az ilyen vizsgálathoz nem elegendő a diskurzus mint tudásrendszer immanens értelmezése, mert azokat a strukturális feltételeket kell rekonstruálni, amelyek egy specifikus diskurzust a maga konkrét alakjában szelektív módon hoznak létre. Nemcsak az játszik szerepet, amit mondanak, hanem az is, aki mondja, ahogyan fel van hatalmazva azt mondani, és az is, hogy milyen más kijelentések találhatók még a térben és milyen (hatalom-)hierarchiában állnak egymással ők és kifejezési eszközeik, a fogalmak stb. (FOUCAULT 1973). A további lépést a fegyelmező mechanizmusok elemzése jelenti, amellyel a diskurzus hatalmába keríti a szubjektumokat és csak a maga értelmében hagyja őket funkcionálni. Végezetül a harmadik lépésben a diskurzív mechanizmusok különféle típusait dolgozzák ki s történelmi anyag felhasználásával bizonyítják létüket és működésüket (FOUCAULT 1977).

Kijelentésanalitikai síkon tematikailag keresztezik egymást a foucault-i és a szövegre irányuló diskurzuselemzés intenciói, amely abból indul ki, hogy a diskurzusokban mint kommunikatív összefüggésekben olyan értelemstrukturált szociális valóságot konstruálnak, melynek értelemszerű alakja relatív az őt létrehozó cselekvőhöz képest. A diskurzuselemzés e szemantikákra irányuló fajtája is – mely szemantikákban a cselekvők szociális realitását reprezentálják – a diszkurzív folyamat szubjektumok feletti hatalmából indul ki, azonban e hatalom szabályszerűségét a nyelv, a diszkurzív módon létrehozott szövegek szabályszerűségében és magában a kommunikatív gyakorlatban kutatja.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a diskurzuselemzés vagy azokra a „materiális” struktúrákra és feltételekre összpontosít, melyek összjátéka által a diskurzusok a maguk specifikus alakjában lehetségessé válnak, vagy az ezekben a diskurzusokban létrehozott és alkalmazott szemantikákat vizsgálja szövegek formájában, illetőleg megkísérli a két diskurzusszint összefüggését megvilágítani. Kellner szerint a diskurzuselemzés ebben a keretben aztán a következő kérdés-katalógusnak jár utána: A) Hogyan keletkeznek diskurzusok? B) Milyen változásokon esnek át a diskurzusok az idő folyamán? C) Milyen tárgyterületekre és milyen publikumra vonatkoznak? D) Milyen manifeszt és/vagy látens tartalmakat, kognitív sémákat, erkölcsi és esztétikai értékelési mintákat továbbítanak? E) Ehhez milyen retorikai eszközöket vetnek be? F) Milyen materiális praktikákat alkalmaznak? G) Mik a diskurzus hordozói? H) Milyen

viszonyban állnak más versengő kortárs vagy történelmi diskurzusokkal? I) Mennyire sikeresek, azaz milyen külső hatásaik vannak? (KELLER 2005, 318.)

A szociális struktúrák és szociális szemantikák között előfeltételezett összefüggés, melynek háttere előtt ezek a kérdéseket megfogalmazták, kétségtelenül visszavezet bennünket a „klasszikus” tudásszociológia területére, amely éppen a tudástermelés szociális kötöttségét kívánja vizsgálni. Ezzel szintén azt a gyanút táplálják, hogy Mannheim Károly sem tudott olyan eljárás nélkül boldogulni, amely konkrét elemzési lépésekben fókuszálja mindkét diskurzusszintet lehetséges összefüggésükkel együtt.

És valóban, Mannheim művében teoretikus és materiális kezdemények sorát találjuk, amelyekben újra és újra elmélyülten tárgyalta mind a szemantikaelemzés problémáját, mind a materiális diskurzuselemzés központi aspektusait. Az első idevágó szövegek, melyekben Mannheim explicit módon foglalkozik kultúra- és világnézetelemzéssel, tudvalévően 1921–1922-ből származnak. Két korai, az *Über die Eigenart der kultursoziologischen Erkenntnis* és az *Eine soziologische Theorie der Kultur und ihre Erkennbarkeit* című kéziratról, valamint az 1921–22-es *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungen*ről van szó. Ezt követik az 1926-os *Ideologische und soziologische Interpretation* és az akkora kialakított eljárás materiális alkalmazása az 1927-es *Das Konservative Denken*ben, valamint a *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geitigen*ben 1929-ből (MANNHEIM 1970). Végül az *Ideologie und Utopie*ben találjuk a Mannheim számára megjelenő diskurzushelyzet alakjának rekonstruálására irányuló kísérletet, s a műhöz később hozzáfűzött 5. fejezetben, az 1931-ből származó *Wissenssoziologie*ben, „Aspektusszerkezet” címmel újra arra a kísérletre vállalkozott, hogy módszertani útmutatásokat fogalmazzon meg a szemantikák elemzésével és ezek szociális csoportokhoz történő hozzárendelésével kapcsolatban (MANNHEIM 1969).

Nos, itt arra szeretnék kísérletet tenni, hogy egy kvázi szintetikus összenézésben bemutassam az említett szövegekben Mannheim által javasolt eljárásokat, amelyek mai nézőpontból feltehetőleg a diskurzuselemzés kezdeményeinek számíthatnak. Kezdjük a vizsgálati tárgy, azaz a „kultúra” manheimi – tudás és tudásrendszer értelmében vett – felfogásával, valamint a kultúra társadalmi keletkezésével. Mannheim nézőpontjából a kultúráképződmények elemzésének mindig abból kell kiindulnia, hogy ezek nem önmagukban állnak, hanem utalnak szociális eredetükre is, amelyből végső soron megérthetőek. „Értelmük” elsődlegesen „ateoretikus”, azaz tudomány nélkül keletkeztek és megérthetőek tudomány nélkül, mivel a kultúráképződmények eredetileg ateoretikus, a mindennapi átlés, cselekvés és megismerés eredményei (MANNHEIM 1970), olyan eredmények, amelyek egyfajta harmadikként a szubjektum és objektum közötti kapcsolatokról származnak (MANNHEIM 1980). Ezzel azonban szükségképpen relatívak az őket létrehozó kapcsolatokhoz képest, azaz önmagukban véve perspektivikusak s ezért szelektív jellegűek (i. m. 212).

A „kultúra- és gondolkodásszociológia” feladata, ahogyan Mannheim ezt 1922-ben még – vagy már – meghatározta, a kultúrageneráló álláshelyek pluralitása keletkezési folyamatának a kidolgozása (i. m. 301–302). Kortársi terminusokban kifejezve, a manheimi elemzés itt „kultúra-szemantikákra” és a hátterüket képező szociális értelemgeneratív folyamatokra irányul. De ez a tárgy, amely a tudásszociológiai kérdésfeltevés szubsztanciáját képezi, vajon konkrétan hogyan vizsgálható? Mannheim a „látható” síkján, azaz maguknak a megfigyelhető kultúratárgyaknak a síkján kezdi a vizsgálódást. A szociológus itt esetleg visszanyúlhat a nyelvre – amit Mannheim Durkheimre történő utalással kollektív képzetek reprezentációjának tekint (i. m. 229) –

és vizsgálhatja azokat a konkrét elbeszéléseket/narrációkat, melyekben lecsapódik az elbeszélők szociális álláshelyeinek perspektivitása (i. m. 313). Természetesen a legtágabb értelemben felfogott artefaktumok, valamint cselekvések is képezhetik a tudás-szociológiai-diskurzusanalitikai vizsgálódások kezdőpontját. Mindezen kultúratárgyakat egy közös ismertetőjegy határozza meg: jelkarakterrel rendelkeznek, mert kettős értelemben túlmutatnak önmagukon – egyszer azon tulajdonságukat tekintve, hogy valamely jel-, illetve tudásrendszer elemei, egyszer azáltal, amit jelekként nem fejeznek ki, azaz amitől megkülönböztetik magukat azzal, hogy nem tematizálják.

Mannheim a kultúratárgyak utalásfunkciójának – mint egy tudásrendszer jeleinek – a vizsgálata céljából fejlesztette ki az értelem három fajtájáról szóló elméletét. A második utalásfunkció azon metodológiai maximájában csapódik le, mely szerint nem lehet egy világnézetet anélkül vizsgálni, hogy valamely korszak különböző világnézeteinek az egész konfigurációját ne vennék figyelembe. Eközben nemcsak egy komparatív eljárásról van szó, hanem a szemantikai szelekciós folyamatba történő belátásról magán a diskurzuson belül. A vizsgálódó szociológusnak és diskurzusanalitikusnak tehát először is egy kulturális objektumokról szóló mondattal van teendője, melynek interpretációja Mannheim szerint három aspektushoz – az objektív, a kifejezésben intencionált és végül a dokumentáris értelemhez – kell hogy igazodjon (MANNHEIM 1970, 104, 132). Az objektív értelem vagy a jelek denotatív funkcióját, azaz szavak lexikális jelentését biztosítja, vagy pedig artefaktumok és cselekvések egyszerű materiális „kijelentésére” szolgál – mondjuk egy férfi márványból vagy az üdvözlés gesztusa, azaz arra, „amit” mondanak vagy jeleznek, s egyúttal azonban arra is, amit jeleztek vagy mondtak. Tehát a nem-tematizálás negatív kontextusára is utal a szemiotikai exklúzió értelmében, amely mindazonáltal – éppen mert differenciát képez – szignifikáns (i. m. 134). A kifejezésértelem egy „kultúraobjektum/jel” konnotatív kapcsolatában, azaz saját kontextusára történő utalásban rejlik, amelyből nemcsak a kifejezés „mi”-je, hanem a „hogyan”-ja is következik. Ezzel a specifikus „stílus-összefüggésre” céloznak, amely a realitás perspektivikus szociális konstrukciójából adódik, és a lexikális kifejezéseknek mintegy kölcsönzi a saját szövegspecifikus jelentésüket és létrehozza az értelemrokon elemek inklúzióját. A dokumentáris értelem, amelyet Mannheim „világnézetértelemnek” is nevez, a jelnek a kifejezésben már együtt jegyzett inklúziójára irányul egy tudásrendszernek és hordozóinak az összefüggésében. A kifejezés a maga specifikumai-val garantálja ezt az összefüggést (i. m. 135).

A kultúratárgyaknak ez az elemzése tehát a valami tematizálásának megfigyelhető denotatív síkjától a tematizálás specifikus „hogyan”-jának intencionált konnotatív síkján keresztül ezen kultúratárgyak termelői legfelsőbb tudáskontextusának a síkjához halad előre, amelyből kiindulva magyarázhatók annak – denotatív és konnotatív síkon láthatóvá vált – szelekciói, amit tematizáltak és az is, ahogyan azt tematizálták. Itt tehát Mannheim a szemantikaelemzés olyan eljárását javasolja, amely alkalmazható a jelek minden fajtájának szociális beágyazottságukkal együtt történő vizsgálata során. Az *Ideologie und Utopie* 5. fejezetében¹ ezt az eljárást „konkrét kijelentések aspektusszerkezetének” az elemzése számára specifikálja (MANNHEIM 1969, 233). Mégha Mannheim ezt nem is fejt ki explicit módon, világos, hogy az aspektusszerkezet elemzése nem csak a beszélt formára vonatkozik, hanem sokkal inkább világlátások szelektív kifejeződéseként felfogott „gondolkodási modellek” szövegesített formájára, melyeknek

¹ Az 5. fejezet tanulmánya eredetileg 1931-ben *Wissenssoziologie* címmel jelent meg *Vierkandt Handbuch der Soziologie*-jában.

szociális konstitúciós folyamatokhoz történő hozzárendelését az aspektusszerkezet-elemzésnek lehetővé kell tennie. Erre később még visszatérünk.

Valamely kijelentés aspektusszerkezetének a diskurzus totalitásában kell lehetővé tennie a különféle szemantikák rekonstrukcióját és egyúttal megkülönböztetését. A szövegekben a kijelentés aspektusszerkezetét a következő ismertetőjegyek alapján lehet feltárni: (1) az alkalmazott fogalmak – azaz e fogalmak konnotatív kifejezésértelme – jelentésének; (2) a mindenkori ellenfogalom meghatározásának; (3) a témák és fogalmak nem-kimondott általi exklúziójának; (4) a kategóriaapparátus – mondjuk az analitikus vagy szintetizáló gondolkodási stílus értelmében történő – felépülésének; valamint (5) az ebben az aspektusszerkezetben kifejezésre jutó átfogó gondolkodási modellnek az alapján, amely a diskurzus paradigmája, mondjuk liberalizmus versus szocializmus és így tovább. Végül Mannheim a megállapított gondolkodási modellekben foglalt univerzalizálási, illetőleg reflexiós fok kidolgozását is ajánlja, hogy így határozza meg a gondolkodási modell hordozója létkötöttségének a fokát, amely annál magasabb, minél csekélyebb a saját pozíció perspektívájába történő belátás.

Az aspektusszerkezetben tehát Mannheim egy analitikus sémát fejleszt ki, mely egyrészt megengedi, hogy a kijelentéseket és szövegeket a bennük alkalmazott szemantikára tekintettel vizsgáljuk, s hogy egyúttal feltárjuk a szöveg létrehozóinak a relevanciarendszerét, amely által a „szociális folyamat konstitutív módon belenyúlik az aspektusszerkezetbe” (i. m. 232). Ez a metodológiai eljárás nem tisztán mechanikusan funkcionál a mennyiségi tartalomelemzés értelmében, hanem magának az interpretáció lehetőségének a tisztázásához, azaz az idegenmegértés lehetőleg metodológiailag megfogható folyamatának lehetőségéhez van kötve. Ha az erre vonatkozó vizsgálódások érvelését követjük Mannheim korai szövegeiben (MANNHEIM 1980, 212), úgy idegenmegértés a diadikus kapcsolat „konjunktív” gyakorlata révén lehetséges, tehát a mindennapokban végbemenő szociális folyamatok alapján, amelyekbe a „konjunktív” megismerés, azaz a diadikus tudásképződés be van ágyazva (uo.). Ez a konstitutív feltétele annak, hogy egyáltalán kultúra- és tudásszociológiát művelhessünk, mert „csak a társiasult ember képes kultúraszociológiát művelni és megérteni” (i. m. 82). Tehát egy jel, egy kijelentés, egy fogalom „objektív értelmének” a dekódolása azt jelenti, hogy a jelet visszakövetjük szociális alkalmazásának és eredetének specifikus kontextusában, amelyben megkapja a maga csoportspecifikus „perspektíváját”. Ez nyilvánvalóan érvényes mind a mindennapi cselekvő, mind a tudásszociológus számára.

Megérteni és interpretálni idegen tudást és idegen tudásrendszereket tehát csak akkor tudunk, ha képesek vagyunk a számunkra konstitutív folyamatokat mindennapilag együtt átélni vagy tudományosan megfigyelni. A tudásszociológiai perspektívából itt két lehetőség adódik: vagy a konstitutív folyamatok elméletének a kifejlesztése, tehát egy konstitúcióelmélet felvázolása, mint ahogyan az mondjuk a fenomenológiai, illetve a luhmanni kezdeményezésben történik, vagy a tudás szociális létkötöttségének az elismerése és azoknak a materiális folyamatoknak a vizsgálata, amelyekben manifesztálódik. Mannheim tudvalévően a második alternatívát választotta. Tehát számára egy világnézet, illetőleg egy diskurzus megfelelő interpretációja – több világnézet konfigurációjának értelmében egy történelmi korszakban – mindig előfeltételezi az egyes diskurzustematikák mögött ható autonóm, konstitutív szociális folyamat vizsgálatát. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Mannheim itt a diskurzusok szabálymechanizmusa után kutat, amely az egyedi szemantikák esetszabályaként íródik bele az „aspektusszerkezetbe”. Hogyan néz ki mármost ez a szemantikákban hatékony

„konstitutív szociális folyamat”? E folyamat karakterisztikája szemléletesen felmutatható Mannheim konzervativizmusról és a „szellemi területén folyó konkurenciáról” írott materiális tanulmányaiban.

Mannheim a konzervativizmusról szóló tanulmányában dolgozza ki a „specifikus morfológiát”, azaz egy gondolkodási stílusnak az öt hordozó csoportok „szociális sorsával” kapcsolatos esetszabályát. Mannheim már az elemzés kezdetén világossá teszi, hogy ilyen morfológia csak valamely korszak egymást kölcsönösen feltételező gondolkodási áramlatai és életbeállítódásai össz történéseknek a kontextusában konstruálható meg, amely így „újszerű dinamikus egységet” képez (MANNHEIM 1970, 419). Tehát a diskurzus valamely elemének analízise csak az egész diskurzustörténésnek és szabálymechanizmusainak a vizsgálata alapján lehetséges, amelyekből először a szelektivitás, azaz a diskurzusfolyamat inklúziója és exklúziója következik. Világos megfogalmazásban: a konzervativizmus csak a társadalmak modernizációjára való reakcióként rekonstruálható, azaz a modernizációt hordozó gondolkodási stílusoktól – mint például a liberalizmustól, illetve a szocializmustól – való különbözőségben és oppozíciójában. Ez a szelektivitás azonban nem pusztán a gondolkodási stílus szemantikájának területére van telepítve, hanem beíródik az „életbeállítódásokba” is. „Minden mégoly mindennapi cselekvés valamivel hozzájárul ezen egységes dinamikává összezáruló keletkezési folyamat támogatásához vagy akadályozásához.” (l. m. 421.) Ez a dinamika tehát a diskurzus autonómiáját biztosítja, amely saját szelektivitásánál fogva és szemantikai differenciák kialakításával különböző, egymásra vonatkoztatott áramlatokra tagolódik. E tagolódás alapjául szociális csoportosulások elkülönülése szolgál, melyek politikai és gazdasági érdekhelyzete szemantikákban artikulálódik. Ámde ez a helyzet sincs a hordozó csoportok döntésére bízva, hanem éppen úgy a „szociális folyamat” összdinamikájának az eredménye. Ebben a dinamikában a gondolkodási modellek szelektivitása – amellyel szemlélik a folyamatot – döntő szerepet játszik, mert e szelektivitás által orientálják általában a cselekvést, s különösképpen a politikai cselekvést.

Nos, a szövegek empirikus anyagában vajon a csoportspecifikus szemantika „belső képződési elve” a diskurzus teljességében hogyan deríthető ki? Mannheim a következő lépéseket javasolja, amelyeket tanulmányában empirikus anyagon már előzetesen begyakorolt. Legelőször a hordozó csoportokat kell lokalizálni a diskurzus más résztvevőihöz való különbözőségében. Továbbá követi az aspektusszerkezet általa csak később megfogalmazott elemzési sémájának tanulságos változatát. Elsőként csak azokat a „vezérdifferenciákat” próbálja meghatározni, amelyek a konzervatív szemantikát alkotják, azaz megállapítja azoknak a tipikus – pozitív és negatív töltésű – fogalmi oppozícióknak a helyét, amelyek jellemzik a konzervatív világértelmezést. A konzervativizmus konkrét esetében a vezérdifferencia a pozitíve értékelt „konkrét”-nak, vagyis „megélt”-nek a negatív megterhelt „absztrakt”-hoz, vagyis a pusztán gondolt-hoz, spekulatívhoz való oppozíciójában csapódik le. Mannheim ezáltal tesz szert arra a kontextusra, amely lehetővé teszi számára fogalmaknak a konzervatív szemantika szempontjából történő specifikus értelmezését, mint mondjuk a „szabadság” rekonstrukcióját – ismét csak a liberális absztrakt-formális szabadságfogalommal oppozícióban. Az így nyert szemantikai elemekből rekonstruálható mármost a gondolkodási stílus tipikus időszerkezete, következésképp történelemmegértése és múlt-, illetve jövőorientációja, amelyek felvilágosítást adnak politikai irányultságáról. Végül meghatározható-

vá válik az „alapintenció”, vagyis az esetszabály szerkezete, amely egy szemantikában és az őt jellemző cselekvésorientációban lévő tipikusat alkotja (i. m. 443, 446).

Ha tehát Mannheim konzervativizmus-tanulmányában alkalmazott eljárásból le akar-nának vezetni egy diskurzusanalitikai metodológiai útmutatást, úgy ez mondjuk a követ-kezőképpen szólna: vizsgálj meg azokat a vezérdifferenciákat, amelyekkel egy diskur-zusban a kijelentéseket jellemzik. Határozd meg ezek segítségével a fogalmak és témák specifikus jelentését, valamint hierarchiájukat és értékelésüket. Figyeld meg e differen-ciák alapján, hogy ezen kijelentések előállítói milyen pozíciót foglalnak el a szociális tér-
ben, és hogyan határolódnak el egymástól. Értékelj a mindenkori gondolkodási stílus láthatóvá vált „alapintenciója” alapján politikai cselekvésre gyakorolt hatását. Mannheim, mint ismeretes, egy ilyen differenciáló és összehasonlító módon eljáró szemantikai elem-zés példáját adja az *Ideologie und Utopie* 4. fejezetében, ahol kora gondolkodási stílusá-nak jelenlegi konstellációját azzal mutatja be, hogy analitikusan tárgyalja a konzervati-vizmust, liberalizmust és szocializmust, s később 1930-as első frankfurti előadásában ezenkívül az ortodox marxizmust és fasizmust (MANNHEIM 2000).

Eddig tehát azt bizonyítottam, hogy először a tudásgeneráló szociális folyamat mannhemi megértése megengedi ennek diskurzusként történő felfogását, s hogy másodszer Mannheim teljesen konkrét analitikus eljárást alkotott, amely az empiriku-san kutató tudásszociológusnak lehetővé teszi a diskurzuselemzést, éspedig szeman-tikák és szociális hordozói szövedékének vizsgálataként. De vajon egy ilyen diskur-zusmegértésben hogyan áll a dolog a hatalom fenoménjével, és hogyan viszonyul az autonóm diskurzustörténés a benne involvált szubjektumokhoz? Már a szemantikák szelektív következményei politikai hatótávolságának a hangsúlyozása is amellet szól, hogy Mannheim az általa vizsgált folyamatokat mindig hatalmi fenoménként is értel-mezte, vagy – mint azt immár megalapozottan mondhatjuk – hogy a diskurzusokat min-dig hatalmi diskurzusokként is felfogta. Ez teljesen világossá válik, amikor a definíciós hatalomért folyó harcot, amely a szemantikák tudásképződésében és differenciálódá-sában csapódik le, az egyik legfontosabb szociális tényezőnek nyilvánítja (MANNHEIM 1969, 231). Mint ismeretes, Mannheim a hatalmi harc és tudásképződés ezen össze-függését 1928-as tanulmányában, a *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen*ben vizsgálta (MANNHEIM 1970). A hatalmat itt két síkon tematizálta: egyfelől olyan hatalomként, amelyet a világnézet gyakorol a szubjektummal szemben, másfe-lől mint konkurenciaharcot, amelyet ebből az okból a világmentelmezés feletti definíciós hatalomért folytatnak. Az első síkot Heidegger ittlét-analitikájára történő kritikai vissza-nyúlással röviden csupán bevezette, de tovább már nem elemezte: az ember mindig egy meghatározott világmentelmezés kellős közepén áll, amely nemcsak pusztá nyelv-használatot, hanem „az ittlét minden pórását kitöltő, a külvilágot és belső világunkat megragadó értelemadást” is jelent (i.m. 574). Ezt az előbb mondottak fényében itt azzal egészíthetjük ki, hogy a világmentelmezésnek ez a hatalma igencsak ragaszkodik a sze-mantikák habitualizált kognitív szelektivitásához. Ámde Mannheim a világmentelmezés szociális konstitúciójának empirikus leírására törekszik azzal, hogy e konstitúciót az egyes csoportok hatalmi harcainak korrelátumaként fogja fel (i.m. 575), azaz a legvaló-dibb értelemben hatalmi diskurzusként. Manheimi megfogalmazásban a hatalmi dis-kurzus „lényege” abban rejlik, hogy a versengő csoportok oppozíciója az értelemadó szemantikai oppozíciók ama szelektivitásában csapódik le, melynek révén kiformaló-dik a világmentelmezés szemantikája, aminél ezen szemantikák kognitív szelektivitása ismét beiródik a szubjektumok cselekvési orientációiba. A szociális lét tehát nem köz-

vetlenül – mintegy Marx modorában –, hanem a diskurzustörténés és specifikus konfigurációinak a szövédéken keresztül formálja az egyes cselekvők tudatát. Ezek a specifikus konfigurációik a maguk részéről a „társadalmi létet” alkotó „szociális folyamat” alkotórészei. A versengő erőknél, szemantikai önleírásuknak és ennek a két síkot jellemző szelektív differenciálódásnak az együttthatásából ered a diskurzus és hatalmának szubjektivitás feletti autonómiája.

Mannheim az ilyen diskurzuskonfigurációk négy típusát dolgozza ki. E típusokat a történelmi anyag alapján úgy alakítja ki, hogy azok egyaránt tekinthetők mind konfigurációhelyzetek szinkron ideáltípusainak, mind diskurzusok differenciálódási fokainak a társadalmi fejlődés folyamatában. Ezeket itt csak röviden említjük meg: (1) konszenzus valamely tapasztalati közösség kooperációja alapján; (2) valamely csoport értelmezési monopóliuma; (3) sok atomizálódott értelmezés konkurenciája; (4) koncentráció az álláspontok koalícióképződése és polarizációja révén. Történelmi hozzárendelés alapján az első típus az egyszerű társadalmakra, a második típus a középkori egyházi értelmezési monopóliumra, a harmadik típus a világertelmezésnek az egyházakban és a laikus nyilvánosságban a felvilágosodás hatására történő elkülönülésére, és végül a negyedik típus a racionális és irracionális világnézetek modernitásban végbemenő polarizációjára vonatkozik.

Ez a felsorolás nemcsak a mindenkori diskurzustípusok számára megfelelő történelmi példák választékát ábrázolja. Emögött Mannheim azon intenciója rejtőzik, hogy a diskurzustípusok és a társadalmak, valamint a kultúrafejlődés változása közötti összefüggés előtérbe állításával mutassa meg a diskurzus hatalmának következményét. A diskurzuselemzés – így lehetne e manheimi vizsgálódások eredményét összegezni – nem elégedhet meg a világnézetek és oppozíciójuk szemantikáinak vizsgálatával, hanem mindig figyelembe kell vennie a diskurzus hatalmi szerkezetét is, és pedig oly módon, hogy a diskurzus aktorai között a világertelmezésért folytatott konkurenciaharcot elemzi. Mindkettő a cselekvés és gondolkodás szelekciója előállításának a helye, amelyek a szubjektumokon kívül hatnak; ezek azonban azáltal formálnak, hogy kölcsönösen feltételezik egymást és így annak a szociális folyamatnak a két konstitutív vonulatát tárják a szemünk elé, amelyben a szociális valóságot „totalitásként” létrehozzák.

Nos, a lényeges pontokon most annak alakját foglaljuk össze, amit Mannheimnál diskurzusként tártunk fel:

1. Mannheim a diskurzustörténést több csoportosulás és világnézeteik interakciójának autonóm folyamatként értelmezi.

2. Ez a történés a maga totalitásában birtokolja az inklúzió és exklúzió szelektáló hatalmát, amely egyfelől szemantikai differenciák és bináris oppozíciók képzésén alapul, másfelől a konkurenciaharcban és annak szelektív mechanizmusaiiban van lehorgonyozva.

3. A diskurzusok tehát nem tisztán szemiotikai folyamatként játszódnak le, hanem hatásuk mechanizmusaiént mindig tartalmaznak nem-tudásszerű „létfaktorokat”.

4. Mint értelemszelekció íródnak bele a szubjektumok kognitív struktúráiba és csak ezáltal válnak a cselekvés szempontjából hatékonyá és habitualizálhatóvá. Mannheim számára nem a test a diskurzus hatalmához vezető csatlakozási hely, hanem a szellem.

5. A diskurzustörténés „létszerű” és szemiotikailag szelektív hatalma között konstitutív összefüggés áll fenn: A definíciós hatalomért folyó konkurencia cselekvéskényszeréből eredő szemantikai differenciálódások és bináris kódok strukturálják a maguk részéről azt a cselekvési mezőt, amelyen megvívják a konkurenciaharcot.

6. A diskurzus-kijelentések elvileg túlmutatnak magukon – először, mert azáltal is meg vannak határozva, amit kizárnak, másodsor, mert a hatalom „létfaktorai” „beleenyúlhatnak” a kijelentésekbe. A diskurzus ezért mindig több, mint amit mond, és ebben az értelemben megköveteli a hermeneutikai elemzést.

Mannheim a diskurzustörténés ezen értelmezésének megfelelően alakítja ki vizsgálati eljárását, azaz saját diskurzuselemzését, melynek módszertani alapvonásait a következők jellemzik:

1. A diskurzustörténés fent említett ismertetőjegyei Mannheimnél a diskurzusok általánosan feltételezendő és feltárható szabályszerűségének a meghatározását biztosítják. Ez azonban különbözik attól a szabályszerűségtől, amely pusztán a kijelentések, illetőleg szövegek szekvencialitására épül. Mannheimnél ezért a szekvencialitás elve mint diskurzusanalitikai szabály nem kerül alkalmazásra.

2. A diskurzusok szabályszerűsége megközelítésének hermeneutikainak kell lennie, aminél az interpretációnak egyfelől arra kell irányulnia, amit a diskurzusban kimondanak, másfelől arra, ami látens marad és amit kizárnak.

3. A diskurzusok értelmezhetősége szociális eredetükben, azaz a szociális értelemkonstitúció tényében alapozódik meg, melynek elve a kultúrátárgyakhoz mint a diskurzus elemeihez való interszubjektív hozzáférhetőség előállítására. Ezt a feltevést – mint Bohnsack már kimutatta (BOHNSACK 1997, 195) – Mannheim osztja a késői etnometodológiával.

4. A diskurzuselemzésnek ezért át kell fognia mind a szemantikákat, mind a diskurzus szemiotikán kívüli mechanizmusait, aminél azonban megfigyelhető fenoménekből (szövegek, csoportok konfigurációi) kell kiindulnia.

5. A diskurzuselemzés ezért a diskurzus mindkét síkján elkezdődhet: kezdhetik a szociális térben lévő csoportosulások konfigurációinak vizsgálatával, hogy a kiderített oppozíciók alapján lássanak hozzá aspektusszerkezetben történő lecsapódásuk vizsgálatához; vagy a kijelentések aspektusszerkezetét elemzik, hogy az ott kiderített differenciák révén tisztázzák hordozóik pozícióit a szociális térben.

6. Mindkét eljárás a diskurzusok általános szabályszerűségének a feltevésén nyugszik, melynek konkrét lecsapódását mint „esetszabályt” (alapintenciót) az eljárások az egyes világtérképek struktúrájában és hordozóik életbeállítódásában rekonstruálják.

Látjuk tehát, hogy a diskurzuselemzés manheimi kezdeménye – mind eljárásának konkrétságában, mind magának az elemzési tárgynak a szemléletét tekintve – teljesen megfelel a jelenlegi vitában megfogalmazott követelményeknek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne állnának fenn különbségek a manheimi és a jelenlegi diskurzuselemzés között. Végezetül szeretnék rámutatni e különbségek némelyikére, amelyek specifikusak Mannheim megközelítése számára:

1. Mannheim nézőpontjából a diskurzusok bár valóban a valóságkonstrukció értelemképző folyamatai, de elsődlegesen nem megértésre, hanem inkább a definíciós hatalomra irányulnak. Mindenesetre a diskurzus tudásszociológiai metaelméletének lehet közvetítő megértésként funkciója, amely így kétségtelenül maga is a diskurzus részévé válik.

2. Ennyiben Mannheim diskurzusait hatalmi diskurzusokként kell megérteni, és így inkább Foucault-val kell egybevetni, mint mondjuk a habermasi diskurzus-felfogással.

3. Itt persze éppenséggel Mannheim elméletének értelmében mutatkozik meg, hogy szemléletét korának diskurzusában a számára rendelkezésre álló fogalmi instrumentárium formálta, melynek vezérdifferenciái a szubjektum/objektum, kultúra/természet, szellem/anyag, megértés/magyarázat oppozícióiban fejeződnek ki. Ez a háttér jelenti a különbséget Foucault diskurzusszemléletéhez képest. Mannheim ugyan igyekezett tudásszociológiai kiinduló feltevéseivel áthidalni ezeket a dualizmusokat, azonban újra és újra kényszerítve volt az ezekre történő visszanyúlásra, és ezáltal diskurzuskonzepciójában egy ambivalencia véteti magát észre. Ez az ambivalencia példaszerűen bemutatatható a következő pontokon:

I. Mannheim megközelítése egyrészt kognitivistá – nála a tudás „létkötöttségének” bizonyításáról van szó, és ezért arról is, hogy megmutassa, „szellemidegen”, materiális léttényezők hogyan „nyúlnak bele” a kulturális világértelmezések struktúrájába. Ennek következtében a szellem – s nem a gyakorlat vagy a test – formálása az, amivel a diskurzusok végrehajtják a szubjektumok alárendelését. Másfelől Mannheim felmutatja mindkét sík értelemgenetikus összefüggését, mégha gyakran nem is dönthető el, hogy a valóság szociális konstrukciójának ebből következő perspektivitása ezt a valóságot mint olyat alkotja-e, vagy hogy egy önmagában identikusként rekonstruálható társadalommal van-e dolgunk, amelyről pusztán különböző csoportok készítenek különböző versengő leírásokat. Azaz nem világos, hogy a diskurzus hatalma-e az, ami a társadalmat konstruálja, vagy hogy a diskurzusok csak a diskurzuson kívül felfogható szociális mechanizmus részét képezik-e. Ennek következtében a diskurzuskonzepció alapjául fekvő konstruktivistá feltevés csupán részben realizálódott.

II. Még akkor is, ha Mannheimmal a diskurzusokat különböző csoportok és szemantikák konkrét történelmi konfigurációiként kell felfogni, ez a nézet még így is távol áll a diskurzus véletlen, ellenőrizetlen, céltalan eseményszerűségének foucault-i megfogalmazásától. Mannheim fáradozása inkább arra irányul, hogy a diskurzusnak mint a kulturális evolúció mechanizmusának a szerepét bizonyítsa.

III. A szellem és anyag dualizmusa lecsapódik abban a szemantikában is, amely Mannheim három értelemfajtáról alkotott elméletében artikulálódik. Foucault posztstrukturalista látásával ellentétben, amelyben a diskurzus maga alkotja meg saját „jelét”, az „objektív” értelem koncepciójában a természeti referencia értelmében előfeltételezik a jelek „természetszerűségét”, melyek csak a konnotatív interpretációs értelem által nyerik el diskurzív alakjukat. Itt is manifesztálódik a manheimi diskurzusfelfogás ambivalenciája, amely a szociális konstruktivizmus és a „természetszerű” értelemstruktúrák vagy akár értelemidegen társadalmi tényezők előzetes adottságának elképzelése között ingadozik.

Azonban e differenciák és a manheimi diskurzusfelfogás bennük kifejezésre jutó ambivalenciája ellenére világossá válik, hogy Mannheim tudásszociológiája a diskurzuselemzés szempontjából nagy konceptuális és empirikus potenciállal rendelkezik, s ez a potenciál a materiális szociológiai kutatásban konkrét analitikus eljárásokká is átalakítható. Ezzel az eredménnyel váratlanul olyan érvet nyerünk, ami egy egészen sajátos szempontból diskurzusanalitikailag releváns, mivel a német szociológia fejlődésével kapcsolatos régi, Helmuth Schelsky és René König között lefolytatott vitában König álláspontját támasztja alá (KÖNIG 1984). Éppen nem a két világháború közötti német szociológia hiányzó innovációs potenciálja volt az, ami a szak fejlődését már a

nemzetiszocializmus előretörése előtt leállította, mint azt Schelsky feltételezte. Sokkal inkább az innovatív szellemek nemzetiszocializmus által kikényszerített emigrációja volt az, ami megszakította azoknak a teoretikus kezdeményezéseknek a fejlődését, melyekben ma joggal ismerjük fel az aktuális problémafelvetések és -megoldások képességét.

Fordította Cs. Kiss Lajos

IRODALOM

- BOHNSACK, Ralf 1997. Die dokumentarische Methode. In Hitzler, Ronald – Honer, Anne (Hrsg.): *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*.
- ENDRESS, Martin – SRUBAR, Ilja (Hrsg.) 2000. *Karl Mannheims Analyse der Moderne. Mannheims erste Frankfurter Vorlesung von 1930*. Opladen: Leske – Budrich.
- FLECK, Christian 2000. Karl Mannheim im Mahlstrom. In Endreß, Martin – Srubar, Ilja (Hrsg.): i. m.
- FOUCAULT, Michel 1973. *Archäologie des Wissens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- FOUCAULT, Michel 1977. *Überwachen und Strafen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- FOUCAULT, Michel 1997. *Die Ordnung des Diskurses*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch .
- HITZLER, Ronald – HONER, Anne (Hrsg.) 1997. *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*. Opladen: Leske – Budrich.
- HITZLER, Ronald – REICHERTZ, Jo – SCHROER, Norbert (Hrsg.) 1999. *Hermeneutische Wissenssoziologie. Standpunkte zur Theorie der Interpretation*. Konstanz: UVK.
- KELLER, Reiner 2005. *Wissenssoziologische Diskursanalyse*. Wiesbaden: VS Verlag.
- KNOBLAUCH, Hubert 2005. *Wissenssoziologie*. Konstanz: UVK.
- KÖNIG, René 1984. Über das vermeintliche Ende der deutschen Soziologie vor der Machtergreifung des Nationalsozialismus. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jahrgang 36, 1984, Heft 1.
- MANNHEIM, Karl 1931. *Wissenssoziologie*. In Alfred Vierkandt: *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- MANNHEIM, Karl 1969. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Verlag G. Schulte-Bulmke.
- MANNHEIM, Karl 1970. *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk eingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolf. Berlin – Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag.
- MANNHEIM, Karl 1980. *Strukturen des Denkens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MANNHEIM, Karl 2000. Allgemeine Soziologie. Mitschrift der Vorlesung vom Sommersemester 1930. (Edition M. Endreß – G. Christmann unter Mitarbeit von A. Göttlich.) In Endreß, Martin – Srubar, Ilja (Hrsg.): i. m.

**Brassai: Önarckép díványon fekve, ópiumszívás közben,
körülötte a kellékekkel lakószobájában, 1936k., zselatinos ezüst**